

9. Геккер Н. Революционные кружки в Бердянске (1878-1879 гг.) // Каторга и ссылка. – 1924. – Кн. 11.
10. ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Од. зб. 264.
11. Ширман Н.І. Спогади // Єлисаветградська гімназія. Книга 1. – Кіровоград, 1997.
12. ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Од. зб. 453.

Николаенко А. В., Тарасов А. В. Евреи в ученическом оппозиционном движении Юга Украины (вторая половина XIX в.)

В статье проанализированы причины, организационные формы оппозиционного движения учеников-евреев Юга Украины во второй половине XIX века. Указано на существование значительного числа учеников еврейского происхождения в деятельности ученических кружков. Отмечено, что оппозиционное движение учеников-евреев не являлось отдельным течением.

Ключевые слова: оппозиционное движение, тайные кружки, Юг Украины, евреи.

Nikolaenko A. V., Tarasov A. V. Jewries in the opposition motion of the pupils of the South Ukraine in the second half of XIX century

The reasons, organizational forms of the opposition motion of the pupils-Jewries have been analyzed in article. It is indicated on existence of far of pupils-jewries origin in activity of secret circles. It is marked that opposition motion of pupils-jewries did not make the separate flow.

Key words: opposition motion, secret circles, the South of Ukraine, Jewries.

УДК: 94(477.72)

О. В. Герінбург

**ВИВЧЕННЯ ЗЕМСЬКИМИ ЛІКАРЯМИ
ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ МЕДИКО-САНІТАРНОГО СТАНУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ**

Автор статті зосереджує увагу на висвітленні результатів вивчення земськими лікарями Херсонської губернії медико-санітарного становища сільськогосподарських працівників – їх захворюваності та соціально-побутових умов. Дослідження херсонських лікарів сприяли розробці земством спеціальних заходів для підвищення рівня здоров'я та безпеки праці аграріїв.

Ключові слова: Херсонська губернія, земство, демографічні дослідження, санітарна статистика, сільськогосподарські працівники, захворюваність, соціально-побутові умови.

Науковий інтерес до земських статистико-демографічних досліджень обумовлений низкою чинників: відсутністю спеціального дослідження земських демографічних робіт, необхідного для створення цілісної картини історичного розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст.; високим евристичним потенціалом земських статистичних матеріалів; важливістю використання історичного досвіду земських установ для вивчення і вирішення сучасних демографічних проблем; розгортанням історико-краєзнавчих та міждисциплінарних досліджень тощо.

Важливе значення для вивчення демографічної ситуації у Херсонській губернії мала земська санітарна служба, до обов'язків якої входила розробка цілої низки демографічних напрямів – вивчення природного руху, фізичного розвитку і захворюваності населення, впливу соціально-економічних факторів та окремих категорій мешканців на стан здоров'я у регіоні тощо. Особливу увагу санітарні лікарі Херсонського земства приділяли вивченню медико-санітарного становища сільськогосподарських працівників, особливо сезонних заробітчан, – їх захворюваності та впливу соціально-побутових умов на рівень здоров'я. Висвітлення результатів відповідних земських досліджень є метою даної статті, адже попри увагу науковців до здобутків земської санітарії в Херсонській губернії [1-9 та ін.], методологічні засади цих досліджень, статистико-демографічні відомості та практичні рекомендації, вміщені до праць санітарних лікарів Херсонського земства, не отримали належного висвітлення в науковій літературі.

Вивченню впливу соціально-побутових умов життя сільськогосподарських робітників на медико-демографічну ситуацію в регіоні санітарні лікарі Херсонського земства приділяли особливу увагу, що визначило новий важливий напрям у розвитку вітчизняної санітарії. У першу чергу, лікарі цікавилися з'ясуванням ролі прийшлих працівників у поширенні сифілісу [10, с.31-32; 11, с.41] та трахоми [12, с.87; 13, с.475].

Першість санітарних лікарів Херсонського земства у вивченні умов праці і побуту сільськогосподарських робітників була обумовлена масштабним напливом сезонних заробітчан до губернії внаслідок інтенсивної капіталізації аграрного сектору південного регіону після скасування кріпацтва, наявності великих приватновласницьких землеволодінь при низькій щільності населення і пов'язаною із цим потребою у робочій силі, низьким рівнем життя і оплати праці у регіонах виходу прийшлих працівників тощо [4, с.282; 7, с.36; 14, с.70].

Необхідність покращення санітарного стану в губернії та розуміння шкідливого впливу найманих робочих на стан здоров'я місцевого населення висунуло перед земцями завдання організації санітарного нагляду за сільськогосподарськими працівниками, умови проживання і праці яких негативно впливали на їхній стан здоров'я. Вже на II (1875) та IV (1877) губернських з'їздах лікарів було визнано необхідність

нагляду за робітниками для профілактики поширення сифілісу серед населення губернії [15, с.36; 16, с.273]. Однак тривалий час практичних дій у цьому напрямі не було проведено через відсутність санітарної організації, спеціальних програм досліджень і недостатню кількість земських лікарів [14, с.71]. Лише у 1888 р. XI з'їзд лікарів губернії включив виконання цієї роботи до обов'язків санітарних лікарів [16, с.273], а у 1889 р. губернський з'їзд та нарада санітарних лікарів ухвалили розпочати вивчення медико-гігієнічного стану робітників та їх впливу на здоров'я місцевих мешканців на основі даних статистики захворювань [17, с.46-47].

Ініціаторами проведення спеціальних досліджень умов праці та побуту сільськогосподарських працівників були П. Діатроптов, М. Уваров та ін. [14, с.71; 18, с.64]. Розроблена М. Уваровим у 1889 р. "Программа исследования пришлых рабочих и надзора за ними" включала вивчення їх у дорозі до місця праці (для прийшлих робітників), на ринках – місцях найму та в економіях – на місці праці [19, с.20-27]. Позитивними рисами розробленої програми були її конкретність, ретельна підготовка запитань, застосування реєстраційних карток тощо [14, с.71].

Вивчення працівників під час їх руху до місця найму покладалося на кореспондентів. Вони мали надавати відомості з пунктів, через які проходили два основних і одинадцять другорядних шляхів до ринків найму у Херсонській губернії та до найбільш крупного ринку робочої сили на Півдні України – містечка Каховки Дніпровського повіту Таврійської губернії [19, с.20].

Вивчення робітників у місцях найму передбачало карткову реєстрацію відомостей щодо робітничої артілі та окремого працівника [19, с.21-22], яку мали здійснювати кореспонденти, санітарні та дільничні лікарі [19, с.23]. Всі працівники на робітничих пунктах піддавалися опитуванню та добровільному зовнішньому огляду, результати яких заносилися до артільних карток. Інформація про всіх, хто харчувався у народних їдальнях, відбивалася в особових картках. Така реєстрація дозволяла визначити місця виходу працівників, статевої і вікової склад, стан здоров'я та ступінь економічної забезпеченості, напрями міграцій, розміщення по губернії тощо.

Вже перший досвід проведення санітарно-статистичних обстежень та організації санітарного нагляду на Каховському ярмарку у 1889 р. сприяв виявленню хворих на віспу, тиф, сифіліс тощо, наданню їм медичної допомоги та ізоляції гострозаразних хворих від решти найманих робітників [17, с.47]. Примітно, що заробітчани не перешкоджали реєстрації [20, с.70] – напевно, розуміючи власну вигоду від діяльності лікарів та важливість відповідних досліджень для підвищення санітарного становища у регіоні.

Проте реалізація програми супроводжувалася певними складнощами. Зокрема, майже неможливим виявилось вивчення найманих працівників у дорозі до місць найму, а присутність санітарних лікарів та організації амбулаторій на робітничих ярмарках зумовили суттєве збільшення кількості працівників і, відповідно, ускладнення роботи лікарів. Крім того, повітові земські управи не надавали необхідної допомоги: ігнорували рекомендації лікарських нарад щодо відрядження повітових санітарних лікарів до місць проведення ярмарків, відмовлялися від безкоштовного лікування хворих робітників тощо [17, с.47]. Від подолання зазначених проблем залежав рівень результативності ініційованих херсонськими лікарями досліджень.

Обстеження заробітчан на місці праці покладалося виключно на лікарів. Крім вивчення санітарно-побутових умов, стану здоров'я, статево-вікового складу найманих працівників, ступеня безпеки і рівня оплати їх праці, програма дослідження також включала з'ясування інформації про власника економії, характер господарства, кількість та стан будівель, топографію місцевості тощо [19, с.25-27]. Для встановлення чисельності найманих робітників (місцевих та прийшлих) землевласникам крупних та середніх господарств губернії були розіслані опитувальні бланки з проханням надати відомості про кількість робітників та дозволити санітарним лікарям обстежити їх [21, с.55-56]. Однак саме застосування анкетної методики призвело до низької результативності дослідження, оскільки більшість власників відмовилися від співпраці, мотивуючи це "добрим станом здоров'я всіх своїх робітників" [16, с.274]. Зокрема, землевласники Ананьївського повіту запевняли, що "робочі здорові, як ніколи, і немає потреби у їх дослідженні" [17, с.47]. Також не виявили бажання надати необхідну інформацію господарства, що найбільше цікавили санітарних лікарів через раніше розповсюджені в них епідемії [17, с.47]. В результаті було досліджено лише 30 економій в Олександрійському та Єлисаветградському повітах, де працювало близько 20 тисяч робітників [16, с.274].

Негативне ставлення приватних власників до ініціатив санітарних лікарів Херсонського земства пізніше також завадило докладному вивченню санітарно-гігієнічних умов перебування працівників в економіях за спеціально розробленою В. Хіжняковим програмою (1899) [14, с.72]. Вона передбачала з'ясування тривалості робіт та відпочинку, ступеня безпечності праці, стану приміщень для працівників, харчування, дотримання правил гігієни, доступності медичної допомоги тощо [22, с.120-126]. Проте навіть неповна картина дослідження заробітчан на місцях праці дозволила з'ясувати стан їх здоров'я та санітарні умови в економіях у загальних рисах.

Попри певні складнощі, програми вивчення сільськогосподарських працівників постійно вдосконалювалися. Зокрема, у середині 1890-х рр. санітарними лікарями було розширено програму карткової реєстрації робочих артілей, розроблено спеціальні реєстраційні картки для працівників економій [23, с.68], для хворого робітника [23, с.67], прийшлого працівника, хворого на гемералопію (курачу сліпоту) [20, с.168] тощо. Поширені випадки травмувань працівників сільськогосподарськими машинами та знаряддями сприяли запровадженню реєстрації санітарними лікарями нещасних випадків на виробництві, для чого була розроблена спеціальна картка [23, с.69].

У 1897 р. на основі програми М. Уварова земськими лікарями П. Кудрявцевим, І. Козубовим і М. Тезяковим було складено спеціальну "Програму для разработки материала о пришлых рабочих по регистрации на лечебно-продовольственных пунктах в 1895-1896 гг." [24]. Розробка матеріалу передбачалася за трьома групами: матеріали реєстрації партій працівників, матеріали реєстрації в їдальнях та матеріали амбулаторій. Увагу санітарних лікарів привертало статево-віковий, становий, сімейний склад заробітчан, рівень освіти та стан фізичного здоров'я, а також залежність рівня захворюваності від демографічних, соціально-економічних та санітарно-гігієнічних чинників.

В цілому, на основі зазначених програм обстеження земськими лікарями було зібрано цінний матеріал щодо соціально-економічного і санітарного становища сільськогосподарських працівників, з'ясовано ефективність оглядів робітників з метою запобігання поширенню небезпечних хвороб (сифілісу, трахоми тощо). Вивчення впливу побутових умов на стан здоров'я населення дозволило зробити висновок, що сільськогосподарські працівники, особливо немісцеві, перебуваючи у незадовільних санітарно-економічних умовах, є сприятливим середовищем для розвитку різноманітних хвороб, а завдяки власній мобільності – їх розповсюджувачами по губернії [25, с.112,119; 26, с.15-16].

Докладну інформацію про стан здоров'я сільськогосподарських працівників, особливо прийшлих з інших губерній, містять роботи М. Тезякова, В. Хіжнякова, П. Кудрявцева тощо [20; 22; 24-25; 27-28]. Порівнюючи рівень захворюваності прийшлих сільськогосподарських робітників із рівнем захворюваності місцевих найманих працівників та землеробів-власників, земськими лікарями був зроблений висновок про залежність стану фізичного здоров'я різних категорій аграріїв від соціально-побутових умов. Було помічено, що менша кількість захворювань у середовищі місцевих мешканців, порівняно із захворюваністю сезонних заробітчан, пов'язана зі звичністю їх побуту, харчування, родинною підтримкою, в той час як прийшли працівники мешкали у менш комфортних казармених умовах і не були вільними у виборі видів роботи [25, с.112].

Наведені М. Тезяковим статистичні відомості про рівень захворюваності трьох сільськогосподарських категорій [25, с.114-116] засвідчують домінуючі частки місцевих хвороб серед сільськогосподарських працівників (в середньому 60%); майже рівні частки місцевих (58-63%) та гострозаразних (15-19%) хвороб для усіх категорій; нижчий рівень у прийшлих заробітчан, порівняно з місцевими мешканцями, епідемічної захворюваності (особливо віспи) та вищий рівень захворювань на очні хвороби, сифіліс (насамперед заразні форми), травматичні ушкодження тощо.

Особливу стурбованість земських лікарів викликало поширення прийшлими заробітчанами заразних хвороб, в першу чергу – сифілісу [10, с.31; 11, с.41; 25, с.119] та трахоми [12, с.88; 13, с.475]. Земськими лікарями було встановлено вищий рівень розповсюдження цих хвороб серед мешканців Олександрійського та Єлисаветградського повітів, через які відбувалися найбільш інтенсивні рухи сільськогосподарських працівників. Відповідно, був зроблений висновок про поширення зазначених хвороб по шляхах міграції сезонних робітників [16, с.275]. Серед інших хвороб, розповсюджених у середовищі сезонних заробітчан, були визначені хвороби органів дихання і травлення, дерматити, дизентерія, тиф, очні захворювання – кон'юнктивіт, гемералопія тощо [16, с.275]. На основі карткового матеріалу за 1894-1900 рр. були з'ясовані частки цих та інших хвороб у загальній захворюваності сільськогосподарських працівників. Так, частка захворювань органів травлення дорівнювала 9,6-17,2%, шкіри – 10,3-15,6%; частка очних хвороб коливалася від 25,2 до 46,4%, а на гострозаразні та епідемічні припадало 10,6-20,5% захворювань [26, с.37-38].

Аналізуючи віковий, сімейний та становий склад хворих працівників, земські лікарі з'ясували, що найвищі показники захворюваності спостерігалися серед підлітків та осіб молодого віку, неодружених і належних до стану колишніх поміщицьких селян [20, с.70].

Високий рівень захворювань у середовищі прийшлих робітників пояснювався несприятливими санітарно-гігієнічними умовами їх перебування в дорозі, на ярмарках та в економіях (нестача якісної води, гарячої їжі, незахищеність від погодних умов, бідність та голодування, умови артільного життя, спільні ночівлі у казармах та степу тощо) [16, с.273; 27, с.37; 29, с.31]. Зокрема, дорожній пил та вітер сприяли розвитку кон'юнктивітів та трахоми, а виснаження організму внаслідок тривалої подорожі – гемералопії [20, с.69]. Часті випадки ревматичних захворювань і хвороб органів дихання пояснювалися відсутністю спеціальних приміщень для заробітчан, які змушені були мешкати у степу в таборах під відкритим небом і, відповідно, терпіти різкі коливання температури [25, с.92-93]. Значний вплив на стан здоров'я сільськогосподарських робітників також відігравали важкі умови праці – тривалість робочого дня у 12,5-15 годин [25, с.92], нестерпний пил під час виконання очисних робіт у житницях та праці на молотилках і віялках [25, с.94] тощо. Також поширенню хвороб сприяло недотримання робочими елементарних правил гігієни: спільний посуд, звичай умиватися зі спільного відра і т.п. [25, с.125].

З метою покращення стану фізичного здоров'я і санітарних умов побуту і праці заробітчан Херсонське земство наполягало на законодавчому врегулюванні організації праці, зокрема, встановленні нормативів тривалості робочого часу [22, с.117]; спільній з іншими земствами розробці спеціальних заходів для упорядкування руху сільськогосподарських працівників [20, с.69; 27, с.57]; організації спеціальних бараків на лікувально-продовольчих пунктах [27, с.57] та місцях їх найбільшого скупчення – вузлових залізничних станціях, ринках праці тощо [20, с.73]; постачанні заробітчанами якісної питної води [20, с.73]; заготівля харчових продуктів, відкриття дешевих і безплатних їдальень [16, с.276-278], влаштуванні туалетів на ринках праці [20, с.73]; проведенні оглядів найманих працівників в економіях відразу після найму [25, с.4]; забезпеченні лікарям вільного входу в економію [25, с.155]; наданні хворим безкоштовної медичної допомоги

[22, с.117; 25, с.4,154; 29, с.57]; амбулаторне лікування хворих на сифіліс тощо [30, с.132]; компенсації їм частини втраченого заробітку під час перебування у лікарні [27, с.57] або призначенні іншої грошової допомоги [29, с.57]; групування хворих на трахому в окремі робочі артілі [30, с.132] тощо.

Лікар В. Хіжняков розробив спеціальний проект обов'язкових санітарних приписів для землевласників, у господарстві яких застосовувалась наймана праця [22, с.117-120]. Проект передбачав надання робітникам теплих і охайних приміщень, окреме проживання чоловіків і жінок, організацію якісного харчування, забезпечення працівників окремим посудом, влаштування туалетів і лазень тощо.

Статистику захворювань сільськогосподарських працівників певною мірою доповнювала статистика їх травмувань під час роботи з сільськогосподарськими машинами та знаряддями. Питання необхідності докладного вивчення травматичних ушкоджень робітників та розробки заходів для організації безпеки їх праці обговорювалися на XIII (1896) і XIV (1899) з'їздах земських лікарів Херсонської губернії.

Основою спеціальних досліджень стала введена з 1896 р. реєстрація усіх випадків травмування на спеціальних картках, вироблених санітарними лікарями [31, с.135]. Розробка лікарем М.Тезяковим карткового матеріалу по Єлисаветградському повіту дозволила з'ясувати найбільш небезпечні сільськогосподарські машини і знаряддя, статевовіковий склад постраждалих, основні причини і характер ушкоджень. Так, переважна частка травмувань була отримана працівниками під час роботи на кінних молотилках (59,5%), з віялками (13,9%) та саможатками (12,6%) [31, с.135].

Серед постраждалих домінували чоловіки (38,2%), хоча досить суттєвими також були частки травмованих жінок (23,8%), підлітків 10-15 років (20,3%) і дітей до 10 років (17,7%), що було наслідком участі всіх членів родини у сільськогосподарських роботах [31, с.136]. Серед найбільш поширених причин травмувань були: необережність (50,5%), малолітство (33%), нетверезість, нічна робота тощо (13,4%) [31, с.137]. Також травмування були наслідком незнання робочими основних правил безпеки і відсутності у більшості машин захисних пристроїв [25, с.126].

З метою підвищення безпеки праці санітарний лікар пропонував заборонити вечірні та нічні роботи, не допускати нетверезих та осіб віком до 16 років до машин і знарядь, стягувати штрафи з їх власників за невиконання правил техніки безпеки [31, с.142-43]. М.Тезяков також пропонував розробити проект страхування працівників від травмувань і наполягав на призначенні особам, травмованим сільськогосподарськими машинами і знаряддями, утримання за рахунок власника, якщо ушкодження сталося з його вини [25, с.155].

Таким чином, вивчення категорії сільськогосподарських працівників у санітарному відношенні засвідчило високий рівень їх захворюваності та поставило земців перед необхідністю вжиття заходів для покращення їх медико-санітарного становища. Це сприяло організації земством спеціального нагляду за сезонними заробітчанами та розробки цілої низки заходів для профілактики і боротьби з поширюваними ними хворобами та підвищення безпеки їх праці.

Джерела та література

1. Карпов Л.Н. Земская санитарная организация в России. – Л., 1964.
2. Гринина О.В. Комплексные санитарно-статистические исследования второй половины XIX века // Очерки истории отечественной санитарной статистики. – М., 1966.
3. Каган С.С. К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): сб. ст. – М., 1965.
4. Каган С.С. Академик А.В. Корчак-Чепурковский – выдающийся социальный гигиенист // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К., 1962. – Т.2.
5. Страшун И.Д. Об истоках земской санитарии на Украине (полтаво-херсонский период) // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. сб. ст. – К., 1962. – Сб. 2.
6. Страшун И.Д. Полвека земской медицины (1864-1914) // Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): сб. ст. – М., 1965.
7. Хорош И.Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине: сб. ст. – К., 1962. – Сб. 2.
8. Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865-1917 рр.: дис... канд. іст. наук. – К., 2006.
9. Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865-1914 рр.): дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004.
10. Протоколи X съезда врачей и членов управ Херсонской губернии (22-29 августа 1886 г.) // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1887. – №1.
11. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1891 год (Приложение к общему административному отчету Херсонской губернской земской управы) // СХЗ. – 1892. – №9.
12. Отчет о деятельности санитарного врача Елисаветградского уезда Н.И. Тезякова с ноября 1889 по август 1890 г. // СХЗ. – 1890. – №9.
13. XII съезд врачей и членов управ Херсонской губернии в г. Херсоне (10-17 сентября 1891 года) // СХЗ. – 1892. – №1.
14. Кохан А.И. Первые программы исследования условий труда и быта сельскохозяйственных рабочих России // Советское здравоохранение. – 1976. – №10.
15. Протоколы заседаний съезда земских врачей и членов управ Херсонской губернии с 23 по 26 июня 1875 года // СХЗ. – 1875. – №8.
16. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 годы: В 3-х вып. – Херсон, 1905. – Вып.2.
17. О различных ходатайствах и постановлениях уездных собраний по санитарной части. Доклад губернской управы земскому собранию XXV очередной сессии 1889 г. // СХЗ. – 1889. – №9.
18. Кириленко Т.Г. П.Н. Диатроптов и его вклад в строительство советского здравоохранения // Советское здравоохранение. – 1988. – №8.

19. Уваров М.С. Программа исследования пришлых рабочих и надзора за ними // СХЗ. – 1889. – №3.
20. Кудрявцев П. Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке Таврической губернии и санитарный надзор за ними в 1895 году. Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Херсонской губернии. – Херсон, 1896.
21. Циркуляр Елисаветградской санитарно-исполнительной комиссии землевладельцам Елисаветградского уезда // СХЗ. – 1893. – №7.
22. Хижняков В.В. Положение рабочих в сельском хозяйстве в санитарном отношении. Доклад губернскому совещанию (XIV съезду) врачей Херсонской губернии. – Херсон, 1899.
23. Совещание санитарных врачей при Херсонской губернской земской управе (15-19 января, 12-14 апреля 1896 г.) // СХЗ. – 1897. – №3.
24. Программа для разработки материала о пришлых рабочих по регистрации на лечебно-продовольственных пунктах в 1895-1896 гг. (составленная санитарными врачами И.Н. Козубовым, П.Ф. Кудрявцевым и Н.И. Тезяковым) // СХЗ. – 1897. – №3.
25. Тезяков Н. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии (по материалам лечебно-продовольственных пунктов в 1893-1895 гг.). – Херсон, 1896.
26. Тезяков Н.И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на Юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. – Вып.1. Врачебно-продовольственные пункты для пришлых рабочих в Херсонской, Екатеринославской, Самарской, Симбирской и других губерниях. – СПб., 1902.
27. Хижняков В.В. Пришлые сельскохозяйственные рабочие в Херсонской губернии. По данным, собранным на лечебно-продовольственных пунктах Херсонского губернского земства. Доклад XIV съезду врачей Херсонской губернии. – Херсон, 1899. – Вып.1.
28. Тезяков Н. Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении. – Херсон, 1891.
29. Тезяков Н.И. Сифилис в Херсонской губернии (по карточной регистрации с 1890 по 1894 год). – Херсон, 1897.
30. Общий обзор деятельности санитарного персонала // СХЗ. – 1890. – №9.
31. Тезяков Н.И. Материалы о травматических повреждениях, происходящих у рабочих от работ с сельскохозяйственными машинами и орудиями // СХЗ. – 1898. – №4.

Геринбург О. В. Изучение земскими врачами Херсонской губернии медико-санитарного состояния сельскохозяйственных работников

В статье рассматриваются результаты изучения земскими врачами Херсонской губернии медико-санитарного состояния сельскохозяйственных рабочих – их заболеваемости и социально-бытовых условий. Исследования херсонских врачей способствовали разработке земством специальных мер для повышения уровня здоровья и безопасности труда аграриев.

Ключевые слова: Херсонская губерния, земство, демографические исследования, санитарная статистика, сельскохозяйственные рабочие, заболеваемость, социально-бытовые условия.

Gerinburg O. V. Study of the medical and sanitary state of agricultural workers by the doctors of the Kherson zemstvo

The author of the article concentrates attention on the analysis of results of study of the medical and sanitary state of agricultural workers (their morbidity and social and domestic conditions) by the doctors of the Kherson zemstvo. The researches of the kherson doctors were instrumental in development of the special measures for the increase of health level and labour safety of agricultural workers.

Key words: Kherson province, zemstvo, demographic researches, demographic statistics, sanitary statistics, agricultural workers, morbidity, social and domestic conditions.

УДК 94: [281.9:33]

І. М. Шугальова*

**ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНИ В МОДЕРНУ ДОБУ**

У статті проаналізовано рівень фінансової підтримки православного духовенства з боку держави, стан забезпеченості кліру земельними ділянками та різні аспекти майнової підтримки православних священників України в модерну добу. Акцентовано увагу на силі російського імперського втручання в церковне життя України.

Ключові слова: православне духовництво, православна церква, економічні відносини, модерна доба.

Питання матеріального забезпечення православного духовенства традиційно привертало увагу науковців, що досліджували церковну історію. В історіографії тривалий час мало місце твердження про невігластво, безталанність та консерватизм православного духовенства в Російській імперії взагалі та в Україні зокрема. Діаспорні історики, які нерідко були вихідцями з духовних родин, спростовували такі твердження [2; 7; 11]. Зокрема, І Власовський зазначав, що на Правобережжі сформувалися духовні династії: Антоновичів, Левицьких, Павловських, Руданських, Тарновських, Терлецьких та інших [2, 287]. Священники з цих родин користувалися загальною пошаною віруючих як люди моральні, глибоко релігійні,

* Автор статті вносить подяку Інституту інтердисциплінарних досліджень “Artes Liberales” при Варшавському університеті, стажування при якому надало можливість зібрати матеріали для написання цієї статті.